

PAULI HEIKKILÄ

Euroopan Yhdysvallat ja Suomen hallitus

Suomen tie Euroopan unioniin pitenee, kun filosofian maisteri Pauli Heikkilä tarkastelee artikkelissaan, kuinka Suomen ulkopoliittinen johto asennoitui paneurooppalaiseen liikkeeseen 1930-luvulla.

■ Vuosisatojen ajan suuret eurooppalaiset sodat ovat rauhantulon myötä herättäneet haaveen maanosan yhtenäisyydestä, jollaisesta nykyinen EU:kin on saanut alkunsa. Ensimmäisen maailmansodan jälkeisistä suunnitelmista tärkein oli eittämättä itävaltalaisen kreivin Richard Coudenhove-Kalergin paneurooppalainen liike. Se sai alkunsa vuonna 1922, seuraavana vuonna ilmestyi kirja *Paneuropa* ja perustettiin Paneurooppa-komitea.¹

Aikaisemmat Eurooppa-suunnitelmat oli suunnattu valtioiden hallitsijoille, jotta nämä solmisivat keskinäisen liiton. Näistä paneurooppalaisuus erosi siinä, että se perusti toimintansa eurooppalaiselle kansallisuudelle, jonka etnisiä ja kielellisiä ilmentymiä suomalaisuus, ranskalaisuus jne. olivat. Yhteistä niille oli moni antiikista periytyvä piirre ja samat korkeakulttuurin muodot kuvataiteista musiikkiin.

Tässä artikkelissa tarkastelen Suomen virallisen ulkopoliittikan suhtautumista toisaal-

ta paneurooppalaiseen liikkeeseen ja erityisesti Ranskan pääministeri Aristide Briandin ehdotukseen Euroopan Yhdysvalloista Kansainliitossa vuonna 1929. Molempien tavoitteena oli eurooppalainen liitto mutta niin perusteet kuin keinotkin olivat täysin erilaiset.

Suomen hallituksen ensikosketukset paneurooppalaisuuteen

Coudenhove-Kalergin tavoitteena oli luoda massaliike eurooppalaisen kansallisvaltion puolesta ja rakentaa mantereen kattava verkosto yhdistyksiä. Alkuvuosina hän yritti ottaa suoraan yhteyttä valtioiden ulkoministereihin, Suomeen Hjalmar Procopéhen jo vuonna 1923 ja Väinö Voionmaahan 1927, mutta tulokset olivat kaikkialla yhtä heikkoja.

Suomen hallitus oli silti kiinnostunut Paneuroopasta. Coudenhove-Kalergi järjesti Wienissä 3.–6.10.1926 ensimmäisen Paneurooppalaisen kongressin. Siihen osallistui Euroopan jokaisesta maasta yli 2 000 poliitikkoa, oppinutta, liikemiestä ja journalistia. Heistä tosin vain neljännes oli Itävallan ulkopuolelta.² Suomesta mukana oli ulkoministeri E. N. Setälän suostumuksella Wienin pääkonsulinviraston sihteerin Grönlund. Kongressi oli suorastaan lumonnut hänet ja vaikutelmat olivat kauttaaltaan positiivisia. Hän katsoi aatteen saaneen laajaa kannatusta ja piti kongressia onnistuneena: tiedotus oli edistynyt sekä aatetta oli analysoitu ja selostettu. Grönlund uskoi vahvasti Paneuroopan toteuttamisen mahdollisuuksiin ja kehotti sen vuoksi ministeriötä vastakin tarkkailemaan liikkeen kehitystä. Kos-

ka kyseessä oli valtion ensimmäisiä yhteyksiä Paneurooppa-liikkeeseen, Grönlund oli nähnyt tarpeelliseksi liittää mukaan raporttiinsa kongressin pöytäkirjat, loppuponnokset sekä referaatit tärkeimmistä puheista. Varsinaisessa raportissakin oli laajalti esitelty Coudenhove-Kalergin ajatuksia sellaisinaan.³

Sihteerin kehoitus ei vaikuttanut. Seuraavana vuonna Pariisiin uusi lähettäjä Harri Holma kysyi ulkoministeri Väinö Voionmaan mielipidettä osallistumisesta Paneuroopan keskuskomitean kokoukseen. Holma tunsikin Coudenhove-Kalergin jo entuudestaan (Holma siirtyi Pariisiin Wienistä) ja tämä oli pyytänyt häntä osallistumaan ainakin tarkkailijana. Holma painotti osallistuvansa ”maani uutena paikallisena lähettäjäni (ei minään virallisena Suomen edustajana)”. Osallistuminen ei mitenkään sitoisi Suomea, ja samalla hänellä olisi mahdollisuus tavata ja tarkkailla muiden maiden lähettäjiä ym. osallistujia.⁴

Holma sai luvan osallistua tarkkailijana kokoukseen. Häneen se ei tehnyt erikoista vaikutusta. Keskusteluja oli leimannut rakentavuuden sijaan hyvä henki ja kohteliaisuus. Kokouksen ainoana tuloksena oli Holman mukaan suhteiden selventäminen erityisesti Kansainliittoon mutta myös muihin Kansainliiton ulkopuolisiin rauhanorganisaatioihin, osin Coudenhove-Kalergin kantojen vastaisesti. Aatteen johtajasta Holmalle jäi päällimmäiseksi innostava mutta samalla ideologinen, epäkäytännöllinen ja ylimalkainen kuva.

Kaikesta huolimatta Holma uskoi ajan riittävän Pariisiin suunnitellun kongressin toteuttamiseen syksyksi 1929 ja Paneurooppa muodostuvan Kansainliiton uusi toimintamuoto. Siksi hän pyysikin lupaa ottaa osaa tuleviin keskuskomitean kokouksiin enemmän kuin tarkkailijana. Holman mielestä kokouksiin osallistumalla saatettaisiin vaikuttaa päätöksiin. Hänen mukaansa suunniteltu ”kongressi Parisissa (sic) ilmeisesti tulee muodostamaan käännekohtan Paneuroopan elämässä.”⁵ Hän ei olisi voinut olla enemmän oikeassa: kongressia ei pidetty, vaan Ranskan pääministeri Briandin ehdotus vei yhdyntymisen toisille raiteille. Sen myötä myös hallituksen yhteydet Cou-

denhove-Kalergiin heikkenivät, eikä Berliiniin siirretystä kongressista keväällä 1930 ole mitään ulkoministeriön arkistossa.

Poliitikot tukahduttavat Eurooppaliikkeen

Niin Suomen kuin muidenkin hallitusten omaksuessa tarkastelevan asenteen paneurooppalaisuus löysi kannatusta yksityisistä konservatiivisista henkilöistä, jotka Coudenhove-Kalergin tavoin vastustivat joukkojen hyväksikäyttöä politiikassa. Suomessa Jaakko Forsman oli esittänyt ”jonkinlaista manner-Euroopan kansainliittoa” samaan aikaan Paneuroopan ilmestymisen kanssa mutta ilmeisesti siitä tietämättä. Berliiniin muuttanut saksan kielen lehtori Johannes Öhqvist oli suostutellut ulkoministeri Procopéta perustamaan yhdistystä mutta tuloksetta.⁶

1. Eurooppalaisuuden vuosisatoja vanhaa historiaa antiikista EU:iin tutkailevat mm. Heikki Mikkeli (1994) *Euroopan idea. Eurooppa-aatteen ja eurooppalaisuuden pitkä historia*, Jyväskylä: SHS; Kevin Wilson & Jan van der Dussen (toim.) (1995) *The History of the Idea of Europe* Rev.Ed, Glasgow: Routledge; Pan Drakopoulos (2001) *The Biography of Europe. The Way to Unity. A Timetable*. http://www.proeuropa.gr/euroreader/drakopoulos_biography.html [21.5.2001]. Paneurooppalaisen liikkeen menestystä Suomessa ovat tarkastelleet Maarit Pietikäinen (1993) *Europeisk integration under mellankrigstiden. R.N.Coudenhove-Kalergis Paneuropa-idé och dess mottagande i Finland*, Pro gradu Allman historia Åbo Akademi ja Pauli Heikkilä (2000) *Ikkunat auki Paneurooppaan! Suomalainen keskustelu kreivi Coudenhove-Kalergin Euroopan kansallisvaltiosta 1923–1937*, Pro gradu Suomen historia Jyväskylän yliopisto. Näiden varhainen ja enemmän omaan aikaansa keskittyvä edeltäjä on Rafael Erich (1941) *Förkrigsplaner på intereuropeisk organisation. Societas Scientiarum Fennica årsbok-vuosikirja XIX* b n:o 3, Helsinki SSF.
2. Drakopoulos (2001); Tuulikki Tuomainen (1994) 'Paneurooppalaisuuden utopia', teoksessa Anssi Halmesvirta (toim.) *Eurooppalainen ihminen. Todellisuutta, ihanteita ja pelkoja*, Jyväskylä: Atena, 257.
3. UM 15 VII 35a: Paneuropa-kongressi Wienissä 3.–6.10.1926. Tuomainen (1994) 258 käsittelee Saksan lähettäjä Hugo von Lerchenfeldin vähemmän mairittelevaa raporttia.
4. UM 15 VII 35a. Kirjeenvaihtoa. H.Holman kirje UM V.Voionmaalle 30.10.1927.
5. UM 15 VII 35a. Kirjeenvaihtoa. Suomen Pariisissa olevan Lähettäjäni raportti n:o 11 16.1.1928. Paneuroopan keskuskomitean kokous.
6. 'Paneuroopan "esihistoria" Suomessa' *Jokaviikko* 1928:4; Jaakko Forsman (1935) *Mihin olemme menossa? Aikamme arvostelua*, Helsinki: Otava. Artikkelin 'Englanti, Ranska ja Eurooppa' oli päivätty kirjoitetuksi 1923.

Vuodesta 1927 alkaen Coudenhove-Kalergi alkoi entistä enemmän kirjoittaa lehtiin politiikkoihin vaikuttamisen sijaan. Tällöin Suomessakin tuli mukaan uusia, nuoria henkilöitä. Kesällä 1928 23-vuotias Jarno Pennanen toimitti Tampereella *Jokaviikko*-lehteä, jonka poliittinen linja oli paneurooppalaisuus. Samaan aikaan hän perusti paneurooppalaisen yhdistyksen, jonka tarina jäi muutamaankokoukseen. *Tulenkantajien* puuhakas päätoimittaja Erkki Vala kirjoitti usein aiheesta ja perusti lehden liberaalia linjaa tukemaan Tulenkantajain seuran loppuvuodesta 1929, jonka yhtenä pykälänä oli kannattaa Euroopan Yhdysvaltoja. Lehden ajautuminen suomalais-kansallisten haltuun ja taloudellinen tilanne lopettivat seuran toiminnan nopeasti.⁷

Vaikka siis Coudenhove-Kalergi oli ehtinyt pettyä poliitikkoihin, hän piti heihin yhä yhteyttä. Ranskan yksi näkyvimmistä poliitikoista Aristide Briand oli jo kauan ollut lähellä liikettä ja valittu 1927 sen kunnianpuheenjohtajaksi. Keväällä ja kesällä 1929 hän puhui useaan eri otteeseen Euroopan yhdentymisestä, mm. astuessaan pääministerin virkaan heinäkuussa. Kansainliiton yleiskokouksessa 5.9.1929 Briand esitteli aloitteensa Euroopan Yhdysvalloista. Hänen mielestään Euroopan tapaiselle maantieteelliselle alueelle pitäisi luoda federatiivinen side tai unioni, jonka puitteissa valtiot voisivat milloin tahansa tavata tutkia ja käsitellä yhteisiä kysymyksiä. Briand kutsui eurooppalaisten valtioiden edustajat epäviralliselle lounaalle 9.9., missä hän sai tehtäväkseen laatia muistio, jossa lähemmin määriteltäisiin keskustelun aiheet. Muistion kirjoitti Briandin yksityissihteeri, tuleva Nobelinrunoilija Saint-John Perse, ja Briand esitteli sen Kansainliitossa 17.5.1930.⁸

Muistiossa Briand palasi puheessa esittämäänsä ajatukseen, että Euroopan valtioiden yhteisellä sopimuksella luotaisiin ”eräänlainen liittoside, joka perustaisi niiden välille pysyvän solidarisuuden järjestelmän”. Sen ajateltiin säteilevän poliittisen yhteisymmärryksen muillekin aloille. Suomennettuna muistio täytti kymmenen sivua ja siinä itsekkin huomautettiin, että se oli varsin ylimalkainen. Muistiosta haluttiin

tehdä sellainen, että useimmat tai kaikki Euroopan maat voisivat hyväksyä sen. Valtioiden erilaiset edut ja olosuhteet tunnus-tettiin. Yksinkertaisesta voitaisiin edetä mutkikkaampaan eli kysymyksiin, jotka nousisivat esille yhteistyön alettua. Tässä vaiheessa tähdennettiin vain sopimuksen aikaansaamista, hahmoteltiin mahdollisia elimiä ja ohjeita niille sekä esiteltiin joitain erityiskysymyksiä.⁹

Vuonna 1930 suomennetusta *Paneurooppassa* Coudenhove-Kalergi piti muistion ja niiden vastausten (jotka tuolloin olivat vielä saapumatta) perusteella kokoontuvaa kongressia liikkeensä ensimmäisen päämäärän saavuttamisena. Lokakuussa 1929 seuraavan vuoden huhtikuuhun hän tehosti paneurooppalaista tiedotusta tukeakseen aloitetta, mutta sen vaikutukset olivat vähäiset.¹⁰

Briandin aloite ei paljoltikaan ollut Coudenhove-Kalergin ansiota eikä sen sisältökään häntä miellyttänyt. Sen aikaan strategia oli jälleen muuttumassa. Tulenkantajien pyytämässä lausunnossa Coudenhove-Kalergi arvosteli peitellysti aloitetta. Poliittiset sopimukset olivat yhtä tehoton keino rauhaan kuin aseellinen varustautuminen. Näiden sijaan olisi pyrittävä ensisijaisesti tulliliittoihin Saksan ja Ranskan välille, sillä taloudelliset suhteet olivat kestävämpiä ja kumulatiivisia. 1930-luvulla paneurooppalaisten joukoissa talousliittojen merkitystä korostettiin entisestään ja Briandin aloitetta arvosteltiin suoraan Ranskan etujen ajamisesta.¹¹

Myös nimityksistä löytyi eroja. Coudenhove-Kalergista Euroopan Yhdysvallat kuulosti keskusvaltaiselta ylivaltiolta, kun taas Paneurooppa herätti hänen mukaansa tunteita. Toisin sanoen se sopi kansallisvaltion nimeksi. Briand puolestaan ei käyttänyt puheessaan tai muistiossaan kertaakaan jälkimmäistä nimitystä.¹² Kuitenkin julkisessa keskustelussa puhuttiin mitenkään erittelemättä sekaisin Paneuroopasta ja Euroopan Yhdysvalloista. Suomessa Euroopankaan kirjoitustapa ei ollut vakiintunut. Sekä kannattajille että vastustajille oli hyötyä asioiden yhdistämisestä, kun asia näytti suuremmalta tai uhkaavammalta kuin se itse asiassa olikaan.

Suomessakin Briandin aloite herätti yleisen mielenkiinnon. Coudenhove-Kalergin kirja suomennettiin ja keskusteluun tuli uusia osallistujia, kun vastustajatkin heräsivät. Tulenkantajille erityisesti hiljaisuus Paneuroopasta oli ollut esimerkki siitä, etteivät poliitikot seuraa aikaansa. Kuitenkin Briandin tavoin ulkoministeri Procopé oli tietoinen aatteen varhaisemmasta kehityksestä niin edellisen vuosikymmenen aikana kuin filosofien keskusteluissa paljon aikaisemmin, mutta nyt se pääsi politiikkaan ja todelliseksi.¹³ Asenne oli vähättelevä: pojat ovat tehneet työnsä, nyt jatkavat miehet.

Briandin aloitteen myötä Procopé myöntyi Coudenhove-Kalergin uuteen pyyntöön ja ryhtyi vuoden 1930 alussa perustamaan paneurooppalaista yhdistystä Suomeen. Ensin hän otti yhteyttä tulenkantajiin, jotka viittasivat seuran kokouksissa puhuneeseen Pennaseen. Procopén vaikuttaessa taustalla tämä kokosikin tunnettuja poliittisia henkilöitä ja 2.5. voitiin pitää Suomen Paneurooppalaisen Liiton perustava kokous (nimi muutettiin joulukuussa Suomen Paneurooppalaiseksi Yhdistykseksi). Mukaan saatiin ns. suuria nimiä, joiden sitoutuminen oli kuitenkin kyseenalaista. Esimerkiksi yhdistyksen varapuheenjohtaja Paavo Virkkunen oli Pennasen kaukainen sukulainen. Yhdistyksen neuvostoon valittiin myös entinen ulkoministeri Väinö Voionmaa ja *Turun Sanomien* päätoimittaja Urho Toivola, jotka kannattivat Kansainliittoa.¹⁴

Paneurooppalaisen yhdistyksen säännöistä poistettiin viime hetkillä tehtävä ”edistää Euroopan valtioliiton muodostumista”. Lopullisissa säännöissä tarkoitukseksi tuli pelkästään ”levittää ja syventää euroopalaista yhteistuntoa ja Kansainliiton tuntemusta sekä edistää europalaisten valtioiden yhteistoimintaa.”¹⁵ Ero oli perustavanlaatuinen: yhdistys ei ajanut Coudenhove-Kalergin Paneurooppaa vaan Suomen hallituksen linjan mukaisesti Briandin Euroopan Yhdysvaltoja ja Kansainliittoa. Procopé oli onnistunut valjastamaan paneurooppalaisen liikkeen viralliseen ulkopolitiikkaan. Yhdistystä johdettiin ulkoministeriöstä ja päätös olla liittymättä Paneurooppa-komiteaan ei ole

mitenkään yllättävä¹⁶. Procopé erosi puolen vuoden kuluttua hieman ennen eroaan ulkoministeriöstä, jolloin puheenjohtajaksi tuli filosofi Eino Kaila ainakin vuoteen 1935 asti. Samalla yhdistyksen ja ulkoministeriön suhde höltyi. Ministeriössä on vain rippeitä sen toiminnasta vuosilta 1931–37. Ilman yhdistyksen arkistoakin tiedetään nuorten jäsenten kaikonneen pian. Jarno Pennanen kääntyi kommunistiksi ja erosi varmuudella jo vuonna 1930. Erkki Vala alkoi 1932 uudelleen toimittaa *Tulenkantajat*-lehteä, joka kannatti Pohjoismaiden yhteistyötä. Tuskin muutkaan jäivät merkitystään jatkuvasti menettävään aatteeseen.¹⁷

7. Heikkilä (2000) 32.

8. Drakopoulos (2001); Mikkeli (1994) 116; Tuomainen (1994) 260–263; Englanninkielisenä: 'Memorandum on the Organization of a System of European Federal Union, circulated to European States Members of the League of Nations by the French Government, May 17, 1930', teoksessa John W. Wheeler-Bennett (toim.): *Documents on International Affairs 1930*, New York reprint 1965: Oxford University Press, 61–73. Joissakin lähteissä muistio olisi annettu jo vappuna.

9. UM 15 VII 35b. L'organisation d'un régime d'union fédérale Européenne. Kaksoiskappaleita. Yhteiseurooppalaisen liittojärjestelmän luomista koskeva memorandum.

10. Richard N. Coudenhove-Kalergi (1930) *Paneurooppa*, (Suom. Weikko Pakarinen) Porvoo: WSOY, 149–150; Pietikäinen (1993) 58–59; Tuomainen (1994) 261–262.

11. R.N. Coudenhove-Kalergi (1929) 'Sodan ja rauhan ongelma. Sotilaallinen vaiko taloudellinen varmennus' *Tulenkantajat* 1929:8–9, 122–124; Heikkilä (2000) 99.

12. Kimmo Rauatmaa (1992) ”Eurooppa eurooppalaisille”. *Kreivi Coudenhove-Kalergin paneurooppalaisuus I maailmansodan jälkeisen Euroopan pelastajana*, Pro gradu Yleinen historia Helsingin yliopisto, 29.

13. KA Procopén arkisto. Kansio 62. Hj. J. Pr. puhe.

14. Jarno Pennanen (1970) *Tervetullua tervehdöitä. Jarnon saaga II*, Porvoo WSOY, 80–83; Pietikäinen (1993) 76–77; Magnus Lemberg (1994) *Hjalmar J. Procopé. Isänmaanystävä ja maailmankansalainen*, (Suom. Kauko Kare ja Katariina Kare-Evan) Helsinki: Alea-Kirja Oy, 194.

15. KA Procopén arkisto. Kansio 62. Pan-Euroopa-Yhdistys. Painotuotteita. Ehdotus Suomen Paneurooppalaisen liiton r.y. säännöiksi; UM 15 VII 35a. Suomen Paneurooppalainen Yhdistys r.y. Suomen Paneurooppalaisen Yhdistyksen säännöt. Helsinki 1931 Valtioneuvoston kirjapaino.

16. UM 15 VII 35a. Suomen Paneurooppalainen Yhdistys r.y.

17. UM 15 VII 35a: P a n e u r o p a -konferenssit 1925–1935. Samalla on huomattava luokan 35c puuttuminen luettelosta; Pennanen (1970) 80–101; Heikkilä (2000) 59, 93, 101.

Neuvottelukunta ja hallituksen vastaus

Briandin muistioon piti vastata heinäkuun puoliväliin mennessä ja Suomessa hallitus oikeutti ulkoministeriön ”asettamaan asian-tuntijoista kokoonpannun neuvottelukunnan valmistavasti neuvottelemaa – – miten Suomen taholta olisi suhtauduttava yhteiseurooppalaisen liittojärjestelmän luomista” koskeviin kysymyksiin. Procopé kutsui siihen viisi miestä maan merkittävimmistä puolueista: kokoomuksesta eduskunnan puhemies, tohtori Paavo Virkkunen; edistyspuolueesta entinen pääministeri, professori Juho Heikki Vennola; sosiaalidemokraateista puolueen merkittävä teoretikko, johtaja Jaakko William Keto; maalaisliitosta professori Kalle Teodor Jutila sekä ruotsalaisen kansanpuolueen vasemmistosta eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtaja, professori Georg Schauman.¹⁸ Valtuuskunta piti kokouksensa 11., 14., 18 ja 26.6. 1930.¹⁹ Sen pohtiessa Euroopan tapahtumia lapuanliike nosti kansallisia arvoja, mikä näkyi myös sen keskusteluissa. Ilmeisesti lapuanliike vaikutti jollain tavoin neuvottelukunnan kokoonpanoonkin.

Neuvottelukunnassa ymmärrettiin liittoutumisen tärkeys. Periaatteellinen suhtautuminen oli suotuisa ja kannatettava. Vaikka yleisesti todettiin monet tiellä olevat vaikeudet, muistioon oli suhtauduttava myönteisesti. Paavo Virkkusen sanoin: ”Kun kerran maailman mahtavat tuntevat siihen tarvetta, on pienten sitä kannatettava”. Samoin Jaakko Keto ei vastakkaisista lähtökohdista huolimatta ”tahtoisii tulla ehdottomasti negatiivisiin tuloksiin.” Tämän takana oli huoli turvallisuudesta ja sitä erityisesti painottaneen J. H. Vennolan sanoin ”Suomi ei voi asettua kielteiselle kannalle.”²⁰

Vaikka liittoutumisen toivottiin parantavan Euroopan maiden keskinäisiä suhteita, oli Suomen kannalta tärkeämpää suojautua Neuvostoliiton uhalta. Tästä ei kuitenkaan saanut mainita vastauksessa. Sekä Vennola että Jutila puhuivat salaisista perusteluista, edellinen myös lisävakaudesta poliittiselle turvallisuudellemme, jälkimmäinen lisääntyvistä rauhan takeista. Kommunismin uhka oli myös paneurooppalaisessa liikkeessä

vahvasti mukana ja etenkin Suomessa suuri syy kannatukseen.²¹

Muistiossa Locarnon sopimusta pidettiin ”todellisen eurooppalaisen yhteistyön alkuna”, toimivana esimerkkinä Kansainliiton toimimisesta ja sitä itseään selvänä jatkeena Locarnon hengelle. Liittoutumisen turvallisuustakeena ehdotettiin välitysoikeus- ja turvallisuusjärjestelmän yleistä kehittämistä ja Locarnossa aloitetun kansainvälisten takeiden politiikan ulottamista koko Euroopan alueelle. Väläyteltiin myös mahdollisuutta tällaisten sopimusten kokoamista yleiseksi järjestelmäksi. Vaikka edellä mainittu kohta oli muistiossa kirjoitettu sulkuihin ja alkoi sanalla ”saattaisi”, Suomen ulkoministeriö alleviivasi ja merkitsi kohdan marginaaliin.

Ranska halusi Locarnon sopimuksen laajentamista ja Suomessa oli jo entuudestaan haluja tähän. Vuodenvaihteessa 1925–26 oli esitelty ns. pohjoista Locarno eli Itämeren alueen rajat takaavaa sopimusta, jonka taakajina olisi Kansainliiton neuvosto.²² Saksa ja muut alueita menettäneet maat vastustivat tällaista. Hallituksen viimeistellessä vastausta Procopé kielsi Itävallan lähettiläälle Suomen hakevan Locarnon laajenusta.²³

Locarno kuitenkin haluttiin mukaan Euroopan liittoon valmistelemaan työhön. Vastauksessa siihen viitattiin epäsuorasti. Hallitus painotti olemassaolevan yhteistoiminnan keskittämistä. Selvempi oli viittaus kahdenkeskisten sopimusten ja niillä luotujen sovinto- ja välitystuomioelimien tutkimisesta ja pyrkimyksestä niiden yhdenmukaistamiseen.

Muutenkin korostettiin sitä, ettei vastauksessa voinut kirjoittaa mitä tahansa. Paavo Virkkunen päätteli, että kun kerran muistio oli ylimalkainen, niin vastauksenkin sopii olla sellainen. Lisäksi vastaus voisi olla lyhyt, mikä sopii hänen yhden ainokaiseen puheenvuoroonsa. J. H. Vennola ehdotti alkuperäisen muistion tapaan yhteisiä intressejä, kuten rauhaa, taloudellista yhteistoimintaa ja solidariteettia vastaukseen. Tällöin Suomen vastauksessa ei varsinaisesti kajottaisi lainkaan oman maan asioihin ja se tulisi hyväksytyksi. Hän kannatti ”sym-

paattista vastausta erikoisilla reservatioilla”. J. W. Keto oli samoilla linjoilla. Kaikkein kielteisimminkin suhtautunut Georg Schauman ennusti vastausten olevan täynnä kohteliaisuuksia vailla todellista tahtoa tai valtaa täyttää lupauksia.

Hallituksen vastaus päivättiin 4.7.1930. Se sisältää kolme, tosin melko täynnä olevaa, sivua. Hallitus totesi tutustuneensa kiinnostuneesti aloitteeseen ja suhtautuvan siihen yleisesti myötätunnolla. Sen mukaan aloitteen päämäärä oli ”Euroopan kansojen välisen rauhan ja solidariteetin” vakiinnuttaminen, jota oli pakko tukea. Keinoista vastauksessa ei suostuttu puhumaan. ”Suomen hallitus rajoittuu vain – – tehostamaan poliittisen yhteistyön tärkeyttä, vaikka sen mielestä tällä hetkellä ei vielä ole mahdollista eikä tarpeellista määritellä, miten tämä poliittinen yhteistoiminta olisi järjestettävä ja mille aloille se olisi ulotettava.” Siihen tarvittaisiin yhteistä tutkimusta.²⁴

Ulkoministerien henkilökohtainen rooli ulkopoliittikan harjoittamisessa oli muutenkin merkittävä. Kulloisetkin suuntaukset henkilöityivät ulkoministeriin, kuten reuna-valtiopoliitikka Rudolf Holstiin sekä Kansainliitto-suuntaus Voionmaahan ja hänen jälkeensä ministeriön johtoon palanneeseen Procopéhen, joka säilytti paikkansa hallitusten vaihdoista huolimatta presidentti Relanderin uskottuna miehenä. Eduskunnassa ulkopoliitikasta keskusteltiin harvoin ja presidentitkin olivat enemmän sisäpolitiikkaan suuntautuneita.²⁵ Vastauksen valmistelussa presidentti tai eduskunnan ulkoasiainvaliokunta sivutettiin täysin, tosin valiokunnan puheenjohtaja oli mukana, mutta vastustavalla kannalla. Procopén kanta määräsi hyvin pitkälti keskustelua ja lopuksi hallituksen vastausta. Pieniä viitteitä käytyyn keskusteluun löytyy muiden esittämistä vaikeuksista eri aloilla, kuten passikysymyksessä.

Euroopan liitto Kansainliitossa

Coudenhove-Kalergin suhde Kansainliittoon oli kaksijakoinen. Toisaalta se ylläpiti entisiä rintamalinjoja, päästi ulkoeurooppalaiset keskustelemaan mantereeseen asioista eikä rakentunut orgaanisesti kansojen historian,

talouden, sivistyksen ja maantieteen perusteella. Toisaalta se oli ainoa kansainvälinen keskustelufoorumi, ja ainoastaan sen rakennetta oli muutettava. Kansainliitto piti uudistaa maanosien järjestyksi, paikalliset kysymykset jätettäisiin niiden omiksi huoliksi. Suomessa Paneuroopan kannattajia ja näkyvimpiä vastustajia, suomalais-kansallisia, yhdisti Venäjän pelon lisäksi epäluulo Kansainliittoa vastaan.²⁶

Suurin muutos verrattuna Coudenhove-Kalergin Paneurooppaan Briandin muistiossa oli juuri suhde Kansainliittoon: Euroopan Yhdysvallat olisi Kansainliiton alainen. Muistiossa oli erittäin tärkeää vakuuttaa, ettei suunniteltu yhteistyö asettuisi sitä vastaan vaan päinvastoin tehostaisi tämän toimintaa rajoittamalla pelkästään Eurooppaa koskevat asiat omaan järjestelyyn. Alisteisena Kansainliitolle tuleva liitto ei vähentäisi sen tehtäviä tai arvovaltaa vaan toteuttaisi jo sen peruskirjassa suosittaman alueellisen sopimuksen. Euroopan liitto olisi pelkästään opastava ja neuvoa-antava.

18. UM 15 VII 35b. Neuvottelukunta... Kirje ulkoministeriöstä Valtiokonttorille 4.6.1930; Lemberg (1994) 155. Vennola oli eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan varapuheenjohtaja ja Keto sen jäsen. Virkkunen, Jutila ja Schauman olivat myös paneurooppalaisen yhdistyksen neuvostossa.

19. UM 15 VII 35b. Neuvottelukunta... Osanotto valtuuskunnan kokouksiin.

20. UM 15 VII 35b. Neuvottelukunta... Neuvottelukunta, jonka ulkoasiainministeriö asetti kesäkuun 4 päivänä 1930 valmistavasti neuvottelemaan siitä, miten Suomen taholta olisi suhtauduttava yhteiseurooppalaisen liittojärjestelmän luomista koskevaan Ranskan hallituksen memorandumiin. Kokousten pikakirjoitusmuistiinpanot. Tulkinnut VTK Timo Valkonen.

21. Toinen Coudenhove-Kalergin suomennettu teos oli *Stalin & Kumpp.*, (Suom Eino Palola) Otavan kustantamana vuodelta 1931; Heikkilä (2000) 86–93.

22. Jorma Kallenautio (1985) *Suomi katsoi eteensä. Itsenäisen Suomen ulkopoliittikka 1917–1955*, Helsinki: Tammi, 97.

23. Anita Ziegerhofer (1998) 'Austria und Aristide Briand's 1930 memorandum', julkaisussa *Austrian History Yearbook* 1998:1, 139–160.

24. UM 15 VII 35b. L'organisation d'un régime d'union fédérale Européenne. Kaksoiskappaleita. Suomen hallituksen vastaus Ranskan esittämään memorandumiin.

25. Kallenautio (1985) 106–107, 152; Lemberg (1994) 141–142, 173.

26. Coudenhove-Kalergi (1930) 77–86, 153–154 (Paneurooppa-liikkeen ohjelma); Heikkilä (2000) 58–61, liite 3.

Virallisen Suomen ulkopoliittisena linjana oli puolueettomuus, mikä käytännössä tarkoitti niveltymistä Kansainliiton järjestelmään. Suomen tavoitteena oli pysytellä ulkopuolella nimenomaan suurvaltojen kiistoista ja kannattaa Ranskan rinnalla turvallisuustakeiden lisäämistä ennen aseistariisuntaa. Tosiasiassa jäsenyys Kansainliitossa ja naapuruus siihen kuulumattoman suurvallan kanssa tekivät puolueettomuuden suhteelliseksi. Toisaalta tuon jäsenyyden katsottiin estävän Suomea luisumasta Neuvostoliiton vaikutuspiiriin. Vielä vuonna 1929 Suomi kieltäytyi neuvottelemasta ns. Litvinov-lisäpöytäkirjasta, mikä kertoo vahvasta uskosta Kansainliiton mahdollisuuksiin vielä tässä vaiheessa. Usko ei silti ollut rajaton. Koko ajan tuli etsiä muita takeita. Kansainliiton useat vaikeudet tunnustettiin, mutta sen kaatuminen ainoana kansainvälisenä foorumina johtaisi voimaan perustuvaan anarkiaan. Niinpä sen vikoja tuli parantaa, mikä olisi samalla Suomen etu.²⁷

J. H. Vennola kirjasi samansuuntaiset ajatuksensa 1929 kirjassaan *Politiikkamme kansakuntana*. Hänenkin mielestään Suomen oli tuettava Kansainliittoa sen vaikeuksissa saada rauhaa ja oikeutta kansainvälisiin suhteisiin, sillä muita ei ole. ”Pan-Euroopan yhdysvaltain luominen” oli yksi mahdollisuus parantaa sen toimintaa.²⁸

Suomessa edeltänyt Paneurooppa-keskustelu oli vaikuttanut neuvottelukunnan jäseniin, niin innokkaasti useimmat pitivät tarpeellisena kiittää muistiota siitä, että suunnitelma aiotaan toteuttaa Kansainliiton puitteissa. Procopé ja Jutila pitivät Euroopan liittoa tehostuksena sen toiminnalle. Kansainliittoa pidettiin takeena osallistuvien maiden tasavertaisuudesta ja olemassa olevana järjestönä edellytyksenä sekä Suomen osallistumiselle että koko hankkeen onnistumiselle.

Niin Briandin muistiossa kuin hallituksen vastauksessa ei suoraan sanottu mukaan otettavia maita. Perusedellytyksenä oli kaikkien Kansainliiton neuvoston pysyvien jäsenten liittyminen, mikä tarkoitti Britanniaa. Procopén mielestä asettumalla Kansainliiton alaisuuteen estettäisiin tulevan liiton asettuminen Britanniaa vastaan. Muuten

mahdollisuuksien rajoissa olivat kaikki Eurooppaan maantieteellisesti kuuluvat maat. Myös Kansainliiton ulkopuolisille maille täytyi hallituksen mielestä antaa tilaisuus ottaa osaa toimintaan, kun niillä olisi siihen intressiä ja halua. Tällä tarkoitettiin Neuvostoliittoa ja mahdollisesti myös Turkkiä. Neuvottelukunnassa tästä olivat puhuneet Keto ja Jutila. Vastauksessa pidettiin luonnollisena, ettei liitto ”saisi suuntautua mitään muuta maanosaa tahi liiton ulkopuolella olevaa valtiota ja valtioryhmää vastaan”.

Hallituksen vastauksessa Kansainliitto oli vaikeuksistaan huolimatta ”nykyisen kansainvälisen politiikan tärkein pohja”. Sen toimintaa oli tuettava ja eurooppalaisen liiton tuli elimellisesti sijoittua sen yhteyteen. Kansainliiton arvovaltaa ei saanut rajoittaa, heikentää tai vaikeuttaa vaan täydentää ja tehostaa. Eräässä mielessä eurooppalaisen liittouman muodostaminen oli välttämätöntä Kansainliiton vastaiselle kehitykselle.

Syksyllä 1931 *Valvoja-Ajassa* ulkoministeriön kansainliittojaoston päällikkö Ensio Hiitonen puolusti Kansainliittoa Paneurooppaa vastaan. Itse asiassa artikkeli oli valmisteltu ministeriössä ja Procopékin oli vielä siinä mukana. Kansainliiton sanottiin toimineen merkittävästi muilla tasoilla kuin valtiollisissa päätöksissä, lisäksi ulkoeurooppalaiset valtiot tasoittivat suurten maiden valtaa. Kansainliiton ei uskottu kestävän toimintojen karsimista. Toisaalla kirjoituksessa mainittiin sen ”Eurooppaan kohdistuvan toiminnan viimeaikaiset tulokset tai suoranaiset epäonnistumiset”, millä tarkoitettiin juuri Briandin aloitteen verkkaista kehittymistä. Se ei kuitenkaan ollut syy Kansainliiton arvostelemiseen vaan tuen lisäämiseen.²⁹

Suvereenisuus liitossa: ”Mikä on Euroopan solidarité?”(Schauman)

Muistiossa painotettiin viimeiseksi mutta ei todellakaan vähäisimmäksi, ettei sen tarkoituksena ollut jäsenvaltioiden täysivaltiusoikeuksien kaventaminen. Tätä vakuuteltiin viittaamalla ensinnäkin sen omaan asettumiseen toisen järjestön alaisuuteen ja toiseksi tämän järjestön takaavan jäsenvaltioiden tasavertaisuuden. Myös neuvottelukunnassa pidettiin itsestäänselvyytenä, että

liittoutumisesta huolimatta valtioiden suverenisuus säilyisi. Vennola halusi alleviivata, etteivät erityisesti pienet valtiot menettäisi ”taloudellisia elinmahdollisuuksia erikoisolosuhteidensa ja -luonteensa” takia. Samalla valtioiden tasa-arvoisuus piti säilyttää Kansainliiton hengessä. Neuvottelukunnan ulkopuolellakin Vennola piti edellytyksenä ”kullekin kansallisuudelle tässä eurooppalaisten valtioitten perheessä verrattain itsenäisen aseman” takaamista.³⁰

Juuri ennen Briandin puhetta syksyllä 1929 Ranska oli vetänyt viimeiset joukkonsa Saksasta eivätkä laivastoneuvottelut Lontoossa olleet sujuneet sille suotuisasti. Lähettiläiden raporteissa nämä yhdistettiin usein, mutta neuvottelukunnassa ainoastaan Keto näki muistiossa Ranskan pyrkimystä saada tehostetta turvallisuudelleen. Procopé yritti rauhoitella, ettei muistion valmistelussa ollut Ranskan pyrkimystä ylivaltaan, sillä Briand oli saanut sen tehtäväkseen yleiskokoukselta. Yleisessä keskustelussa etenkin Yrjö Ruudun *Täbystäjä* näki sekä Paneuroopassa että Briandin aloitteessa pyrkimystä hegemoniaan ja vaihtoi siihen pyrkijää kuukauden välein.³¹

Hallituksen vastauksen mukaan liitto oli perustettava yhteisille intresseille ja kansojen erikoisluonnetta ”olisi jatkuvasti pidettävä arvossa”. Luonnollisena pidettiin, että liitto rakennettaisiin jäseniensä suverenisuuden ja tasa-arvoisuuden perustalle. Olot olivat erilaisia eri maissa ”kansojen erilaisen luonteen ja historiallisen kehityksen” takia.³² Liittoutuminen oli kuitenkin mahdollista suverenienkin valtioiden kesken, mikäli niillä oli yhteinen ”moraalinen pohja”.

Muistion mukaan talouden vakaus oli rauhan edellytys. Euroopan yleistalouden sekasortoinen tila muodosti vaaran maanosan rauhalle niin poliittisessa, yhteiskunnallisessa kuin taloudellisessa mielessä. Talousmarkkinoiden laajentaminen parantaisi teollisen tuotannon tehostumisen kautta edellytyksiä taistella työttömyyttä vastaan, joka ymmärrettiin epävakauden syyksi. Niinpä muistio esitti tulliliittoa, mutta siitä ei haluttu järjestelmää, johon taloudellisesti heikompien olisi pakko osallistua törmätessään tullimuuriin.

Silti taloudelliset kysymykset oli alistettava poliittisten kysymysten alle. Tätä perusteltiin turvallisuustakeiden tarjoamisella, mikä herättäisi luottamusta ja rauhoittaisi mieliä. Päinvastainen toiminta ”näyttäisi heikommista kansoista siltä kuin se ilman mitään takeita ja korvauksia saattaisi nämä vaaraan” ja vahvempien ylivaltaan. Yhteistyöhaluisten hallitusten vastuulla Euroopan talouksia lähennettäisiin asteittain helpottamalla tavaroiden, pääomien ja henkilöiden liikkumista. Erityinen mielenkiinto jokiliikenteen parantamiseen viittaa toisaalta Reiniin – Ranskan ja Saksan suhteiden ensisijaisuuteen – sekä toisaalta Tonavaan – entiseen Itävalta-Unkariin.

Yhtäällä Briand puhui yhteisen sopimuksen luovan solidaarisuutta, toisaalla muistiossa painotetaan useassa kohdassa, että Euroopan valtioiden välillä on jo olemassa tiettyä yhteisvastuuta, parhaimpana esimerkkinä ehdotus itse ja toiseksi puhetta seurannut keskustelu. Näiden lisäksi valtiot joutuivat ottamaan osaa ”tosiasialliseenkin solidaarisuuteen” nimenomaan maantieteellisen läheisyyden takia. Samoista syistä lähtevät vaatimukset toimintaan ”pysyvän, sopimukseen perustuvan solidaarisuusjärjestelmän luomiseksi Europan järkipäristä järjestelyä varten”. Kaiken yhteistyön ja solidaarisuuden takana olivat kansojen hyvinvoinnin ja turvallisuuden turvaaminen.

Neuvottelukunnan piirissä syntyneet suurimmat, ja melkein pä ainoat, erimielisyydet koskivat yhteistyön perustaa. Samassa asiassa Briandin muistio oli moniselitteinen ja selvimmin runoilijan käsialaa. Toisaalta painotettiin yhteistunnon olevan olemassa mutta sen olevan toistaiseksi riittämätön ilman poliittista päätöstä.

27. Kallenautio (1985) 113–137.

28. J.H. Vennola (1929) *Politiikkamme kansakuntana. Vapaita huomioita ja arvostelua*. Itsenäisyyden Liiton poliittinen kirjasto n:o 5, Helsinki: Itsenäisyyden liitto, 285–286.

29. Ensio Hiitonen (1931) 'Kansainliitto ja Euroopan yhteispyrinnöt', *Valvoja-Aika* 1931, 394–404.

30. Neuvottelukunta; Vennola (1929) 285.

31. Esim. UM 15 VII 35a. Paneurooppalainen liitto. Kirjeenvaihtoa. Suomen Parisissa ja Brysselissä olevan lähettilään raportti n:o 72 26.8.1929. Paneurooppa.

32. Hallituksen vastaus.

Georg Schauman oli RKP:n vasemmiston tunnetuin edustaja, joten yllättävää ei ollut, että hän liittoutui SDP:n Kedon kanssa solidariteetin kysymyksessä. He eivät hyväksyneet muistion lähtökohtaa poliittisten kysymysten asettamisesta etualalle. Taloudellisten vastakohtien ratkaisu oli Kedolle edellytys muiden alojen yhteistyölle. Hän lähti ajatuksesta, että talous ja kauppa on ihmisten välinen tärkein suhde ja jos siinä oli ristiriitoja, tuloksena olisi korkeintaan kauniita sanoja. Taloudellinen yhteistoiminta poistaisi valtioiden välisiä vastakohtia ja muodostaisi pysyviä rauhan takeita niin valtioiden välille kuin elintaso nostamalla eli työttömyyttä vähentämällä niiden sisällä. Keto oli ainoa, joka halusi liittouman toimivan taloudellisenä puolustuksena Amerikan Yhdysvaltoja vastaan lieventääkseen lamakautta ja vertasi sitä USA:n johtamaan Panamerikkaan, joka poliittisten kysymysten ensisijaisuuden takia ei estä keskinäisiä kahnauksia.

Keto myöntyi pitämään Briandin muistiot alkiona yhteistoiminnalle, mutta Schauman ei suostunut taipumaan edes tähän. Aluksi hän kielsi puhuvansa ryhmänsä puolesta vaan yksityisesti ja lopulta havaittuaan kantansa olevan vailla mahdollisuuksia ilmoitti, ettei ”tahdo vaikuttaa hallituksen vastaukseen”. Kaiken lisäksi hallituksella ei olisi ollutkaan edellytyksiä edetä taloudellisella alalla, jos se olisi niin valinnut. Schauman asettui nationalismia vastaan ja täällä se oli niin voimakas, ettei Suomella ollut mahdollisuuksia ”solidaritéhen” muiden maiden kanssa. Taloudellisella alalla voitaisiin pyrkiä yhteistoimintaan, mikä johtaisi laajempaan yhteisymmärrykseen. Tämäkin tosin vain silloin, ”jos mentalité on olemassa”. Schauman näki Skandinavian maissa sellaisen ryhmän, jossa pohja oli sama, ja täten solidariteettia. Mutta ”Euroopan solidarité – ei voi olla olemassa niin kauan kuin valtiot (ovat) erilaisia”.

Maalaisliiton Jutila yhtyi muutamassa kohtaa Kedon ja Schaumanin kantoihin. Kaikkien kolmen mielestä liikenteen rooli on merkittävä kansojen lähentämisessä. Mutta siinä missä Schauman katsoi liikennesuhteiden ja ”coop. intell.” kehittyvän it-

sestään, ”ulkoministerit eivät siihen mahda mitään”, Jutila painotti tulevan järjestön tehtäviin kuuluvan liikenteen kehittäminen ja edistäminen. Kansainvälinen toiminta oli kuitenkin niin alkeellisella tasolla, että sitä piti parantaa. ”Kansojen välisen toiminnan ratsionalisoinnin kannalta on hyvä luoda tällainen järjestö.”

Vastakkaista kantaa edustivat Procopé ja Vennola. Heidän mielestään poliittisella alalla oli pyrittävä yhteistoimintaan vaikeuksista huolimatta. Jälkimmäisen mukaan ”pelkkä taloudellinen toiminta ei voi synnyttää solidariteettia”. Vallitsevat poliittisten vastakohtaisuudet muuttuvat jo muutamassa vuodessa. Toisaalta hän epäili erilaisten valtioiden erilaisten pyrkimysten johtavan ylimalkaisiin tuloksiin.

Procopé oli jo Kansainliiton yleiskokouksessa Briandin puheen yhteydessä korostanut hankkeen poliittista puolta. Hän ei ylipäätään uskonut, että taloudellisella alalla saataisiin aikaan sopimuksia. Päinvastoin elettiin taloudellisen yhteistyön taantumusta. ”Ennen kuin saadaan taloudellisella alalla mitään aikaan, on luotava solidariteetti.” Tuo solidariteetti on saavutettavissa poliittisella päätöksellä, joka tosin vaatii ”moraalista pohjaa”. Procopé vetosi historiaan eli Saksan yhdistymiseen. Procopén mukaan tulliliittoihin yleensäkin vaadittiin yhteisymmärrys yleisessä mielipiteessä. Tämä oli moraalinen pohja, josta poliittinen päätös voitiin rakentaa, päätöksellä saadaan vähitellen aikaan solidariteetti, joka lisää rauhaa ja mahdollistaa taloudellisen yhteistoiminnan.

Vaikka Procopén kanta oli vähemmistönä, se tuli hallituksen vastaukseen. Vastaus alkoi maininnalla yleisen kehityksen merkityksestä. Sitä piti kuitenkin tehostaa yhteisellä organisaatiolla. Ensimmäinen askel olisi moraalisen yhteyden virallinen tunnustaminen olosuhteiden kypsyttyä yleisluonteisella sopimuksella. Sopimuksen pohjalta voidaan ”kehittää kansojen välistä poliittista yhteistoimintaa ja solidariteettia”. Tämä tukisi rauhan kestävyyttä ja taloudellista yhteistoimintaa, joka oli ilman sopimusta seisahnut, jopa taantunut. Hallitus totesi poliittisten ja taloudellisten kysymysten vä-

lillä aina vallitsevan vuorovaikutuksen. Samalla se kuitenkin teki selväksi tämän suhteen järjestyksen; politiikka kulki talouden edellä.

Aloitteella Ranska tavoitteli oman kansallisen turvallisuuden lisäämisestä Kansainliiton tehostamisen kautta, johon Suomikin näki mahdollisuuksia. Kyseessä ei ole niinkään utopia kansainvälisestä yhteistyöstä tai paneurooppalaisuudesta vaan poliittisten neuvottelujen voimasta. Mitä tahansa tapahtumia uskottiin voivan hallita kokouksilla ja päätöksillä.

Seuraavana vuonna Hiitosen artikkelissa talous oli noussut politiikan rinnalle. Vaikka Kansainliiton toiminta oli tässäkin vertaansa vailla, ongelmat olivat ylivoimaisia. Tulliliiton perustaminen ei ollut aivan yksinkertaista, vaan se vaati mukanaan muitakin järjestelyjä. Niinpä se saattoi olla helpompaa naapurimaiden kesken, joilla moraalinen pohja oli yhteinen, minkä Saksan ja Itävallan lyhytikäinen tulliliitto todisti.³³ Vaikkei asiaa mainittukaan, ulkoministeriö tähyili innostuneena Pohjanlahden taa.

Norja, Ruotsi ja Tanska olivat yhdessä Belgian, Alankomaiden ja Luxemburgin kanssa solmineet joulukuussa 1930 Oslosa sopimuksen, jonka ensisijainen tarkoitus oli vapauttaa maiden välistä kauppaa kasvavan protektionismin sijaan. Sopimus oli avoin niin uusille aloille kuin jäsenillekin, mutta suurin takaisku koettiin Britannian luopuessa kultakannasta. Suomen talouspiirit olivat olleet vaiteliaita paneurooppalaisesta talousliitosta mutta Oslon sopimukseen oli kiinnostusta. Kuitenkin valtiollinen johto Procopéen johdolla kieltäytyi siitä pohjoismaisten suhteiden kireyden takia. Suomi liittyi sopimukseen vasta kaksi vuotta myöhemmin eikä omaksunut kovinkaan aktiivista roolia, jollaista Ruotsi ja Alankomaat pelasivat. Vaikka Oslo-maat pystyivätkin esiintymään erityisesti Kansainliitossa vastapainona suurvalloille yhtenä rintamana, rakoili se helposti maiden kansallisten etujen asettuessa vastakkain. 1930-luvulla yhteistyön kehittäminen oli vaikeaa, vaikka ”moraalinen pohja” olikin sama.³⁴

Paneurooppalainen liike ja sitä koskeva kansalaiskeskustelu oli selvästi Briandin

aloitteen takana, mitä ei muistiossa, neuvottelukunnassa tai hallituksen vastauksessa mainittu kertaakaan. Tosin neuvottelukunnassa Jutila painotti yleisen mielipiteen kehittymisen olevan ensimmäinen asia, mutta muistion mukaan kansan mielipidetä ei Euroopan liitossa kuunneltaisi. Briandin muistiossa on vain lyhyt maininta edes parlamenttien roolista. Niitäkin voitaisiin vaikuttaa myötämielisiksi, sillä ”parlamenttien hyväksyminen saattaa olla tarpeen” liiton toteuttamiselle. Keskittyminen yhteistunnon kehittämiseen oli vain poliittista kaunopuheisuutta.

Neuvottelukunnassa oltiin yhtä mieltä siitä, että kaiken yhteistyön alkuna oli yhteinen moraalinen pohja. Vasemmistolaiset Keto ja Schauman painottivat talouden roolia tämän pohjan nostamisessa, muut katsoivat sen kehittyvän parhaiten järkeilemällä poliittisen järjestön kautta. Nykyään moraalista pohjaa kutsuttaisiin ’eurooppalaiseksi identiteetiksi’. Kummankin tärkein sisältö on ollut maantiede, jolloin päädytään tautologiaan. Taloudellinen yhteistyökään ei ole luonut yhteistuntoa, ja EU yrittää kehittää sitä erityisissä kulttuuritiedonannoissa. Toisaalta väitetään integraation ja globalisaation hajottavan entiset kollektiiviset identiteetit, mikä toistaiseksi antaa odottaa itseään.

Hiitosen artikkelissa huomautettiin kansainvälisen toiminnan kärsivän taloudellisten, poliittisten ja moraalisten linjojen vastakkainasettelusta.³⁵ Mitenkään väheksymättä Neuvostoliiton luomaa uhkaa tai USA:n taloudellista tukea, tässä lienee yksi syy integraation ja EU:n menestykseen. Yhteistyö on kehittynyt eri linjoilla ja yhden linjan pysähtyessä toinen on jatkanut. Tulevaisuudessaakaan integraatiolla ei ole varaa keskittyä liikaa taloudelliseen linjaan.

33. Hiitonen (1931) 399, 404.

34. Pekka Huhtaniemi (1972) *Suomen liittyminen Oslosa sopimukseen 1933*, Helsingin yliopiston poliittisen historian laitoksen julkaisuja 2/1972; Sari Mattila (1996) ’Suomi ja Oslo-valtioiden poliittinen yhteistyö 1933–40’ teoksessa Leena Pylvänäinen & Timo Soikkanen (toim.) *Ajankohhta. Poliittisen historian vuosikirja 1996* Helsinki: Helsingin ja Turun yliopistojen poliittinen historia.

35. Hiitonen (1931) 403.

Coudenhove-Kalergin mukaan eurooppalaisuus oli ”valkoisen rodun sivistystä”³⁶ ja muistiossa Euroopan liittoumista perusteltiin myös rodullisilla syillä. Puhuttiin eurooppalaisten ”rodullisista yhtäläisyyksistä” ja vakuuteltiin, ettei tuleva järjestö muodostaisi ”vastapainon millekään rodulliselle ryhmälle”. Rotu ei ollut suomalaisessa kansallisuuskeskustelussa koskaan tärkeällä sijalla, ja hallituksen vastauksen ilmaus ”rotu ja sivistysyhteyksiinsä perustuvalla pätevyydellä” voidaan katsoa olevan lainaus muistiosta. Muutenkin vastauksessa pyrittiin toistamaan aloitteen asiakohtia ja painotuksia.

Liiton järjestämisen paradoksi

Coudenhove-Kalergin Paneuroopassa olisi yhteinen 300 edustajan parlamentti ja hallituksessa 26 ministeriä, yksi kustakin maasta.³⁷ Briandin muistiossa edustus- ja vastuullinen elin olisi säännöllisesti kokoontuva ’Euroopan konferenssi’. Toimeenpanovaltaa käyttäisi pysyvä poliittinen komitea, johon kuuluisi määrätty osa konferenssin jäsenistä. Kolmanneksi hahmoteltiin sihteeristöä huolehtimaan täytäntöönpanosta ja lukuisista juoksevista asioista. Tietyn maan hallitsevan aseman estämiseksi esimiehistöt vaihtuisivat vuosittain. Kaikki kokoontuisivat Kansainliiton tapaan Genevessä.

Toukokuussa Procopé oli jarrutellut suurempaa intoa käytännön toimien suhteen, sillä aluksi ”olisi tyydyttävä sangen vapaa-muotoiseen ja ehkä monenkin mielestä vaatimattomaan yhteistoimintaan”. Hän esitteli mallia, jossa edustajakokouksiin osallistuisi hallitusten nimittämiä edustajia ja kansanedustajia. Toiseksi olisi jonkinlainen yhteinen pysyvä elin, neuvosto. Hallitsevan aseman estämiseksi se kokoontuisi vuosittain eri maissa ja puheenjohtajana toimisi tuon maan ulkoministeri. Jäseninä olisivat muiden lähettiläät. Kerran vuodessa neuvoston kokouksessa kohtaisivat lähettiläiden sijaan ulkoministerit ja tuolloin ratkotaisiin suuret linjakysymykset.³⁸

Neuvottelukunnassa liiton elimistä oltiin pidättyväisiä. Kukaan ei kannattanut pysyviä elimiä, vaan yleisesti yhdyttiin ministeri Procopén esittämään kantaan, ettei aika ollut niille kypsä. Sen sijaan hän ehdotti

Euroopan valtioiden tutkimuskomission asettamista, mihin Jutila yhtyi. Keto ja Venola toivoivat vuotuista konferenssia Euroopan valtioiden kesken, edellinen piti myös sihteeristöä välttämättömänä. Pessimistinen Schauman ei uskonut edes sihteeristön auttavan asiaa. Edellytyksiä esitetyn kaltaiselle laajalle yhteistoiminnalle ei kertakaikkiaan ollut. ”Kaikenlaisten komissioiden luku kasvaa, mutta eivät ne saa mitään aikaan” päätti ensimmäisen kokouksen.

Lopullisessa vastauksessa oltiin osin samaa mieltä Ranskan kanssa. Pysyväksi elimeksi riittäisi kuitenkin komitean sijaan pelkkä sihteeristö, joka valmistelisi vuosittain kokoontuvan konferenssin asioita. Kumpaakaan ei kuitenkaan kaivattaisi heti. Ensisijainen tehtävä olisi yhdessä tutkia muistiossa esiteltyjä kysymyksiä, joita tällä hetkellä ei voitu ratkaista mutta olivat laajemman yhteistyön esteinä. Tutkimuskomissioniin kuuluisivat kaikki tai vaihtoehtoisesti vain jotkut maat. Tarkastelun jälkeen komissioni laatisi ehdotuksen sopimuskirjaksi ja yhteistoiminnan organisaatioksi. Se alistettaisiin vielä hallitusten tarkastuksille ja kannanotoille. Varsinaisista ajankohdista vastauksessa ei mainita, mutta ilmeisesti aikaa on varattu komission työlle ja sen ehdotusten täytäntöönpanolle, jopa ilman hallitusten myöhempää tarkastelua, paljon.

Suomen hallitus ei lähtenyt täyttämään häkää esittelemään ideoitaan vaan pyrki ottamaan lähettiläidensä kautta selvälle, miten muut aikoivat vastata muistioon. Useimmille paikoille lähetettiin sähkösanoma, jossa heitä kehoitettiin aktiivisuuteen. Monet näistä lähettivätkin takaisin jollain tavalla hankkimansa tiedot. Useimmat olivat henkilökohtaisesti keskustelleet ulkoministerin tai ulkoministeriön virkakunnan kanssa, eräät maat olivat julkaisseet tulevan vastauksensa maansa tai Pariisin lehdissä.³⁹ Näistä tiedoista Procopé valmisti kaavion, jossa vastauksen sisältö on lajiteltu 18 eri kohtaan.⁴⁰

Neuvottelukunnan aluksi luettiin ulkomaiden lehtiä ja lähettiläiden raportteja suhtautumisesta Euroopan Yhdysvaltoihin. Niiden lisäksi Procopé keskusteli vastauksen muodosta ja sisällöstä ulkomaiden lähettiläiden kesken etsien tukea Suomen ehdot-

tamalla tutkimuskomissionille. Itävallan lähettiläälle hän ehdotti Euroopan liiton päämajaa sijoitettavaksi Wieniin.⁴¹ Oli vaikeaa päättää kumpi oli tärkeämpää, suvereenisuus vai liittoutumisen edut. Ulkopoliittisen liikkuma-alan pienuuden takia asialle piti tehdä jotain, mutta sitä ei saanut näyttää. Lisäksi ymmärrettiin, ettei asian ajaminen pienen syrjäisen maan resursseilla ollut mahdollista, joten kannatti odottaa vahvempien kannanottoja ja seurata niitä.

Lähettiläs Holma jätti Suomen hallituksen vastauksen henkilökohtaisesti Briandille 16.7.1930, ilmeisesti yhtenä viimeisimpänä. Holma oli valitellut päivän myöhästymistä ”syyttäen hallituspulaamme.”⁴² Vastaus oli kuitenkin ollut lähes pelkästään ulkoministerin, jonka asema lapuanliikkeenkään myötä ei horjunut, ja mukana oli ollut myös hallituksen ulkopuolisia puolueita. Useiden muiden hallitusten vastausten tapaan Suomenkin vastaus oli luettavissa pariisilaisessa *Le Temps*'ssa vain parin päivän kuluttua sen antamisesta. Muutamassa muussakin lehdessä oli katkelmia, mutta ainakaan Holman havaintojen mukaan arvosteluja tai kommentteja lehdet eivät olleet tehneet.⁴³ Suomen lehdistö oli ylipäänsä tyytyväinen hallituksen maltilliseen vastaukseen, vain *Helsingin Sanomat* olisi halunnut korostaa taloudellista yhteistyötä ja *Suomen Sosialidemokraatti* tarjosi Pohjoismaista yhteistyötä parempana turvallisuuden tuojana.⁴⁴

Tutkimuskomissionin kokoukset

Suomi pyrki mitäänsanomattomuuteen vastauksessaan mutta ilmeni, että sen vastaus oli aktiivisin. Vaikka tutkimusta oli kannatettu Briandin muistiossakin, Suomen tekemä ehdotus komiteasta oli hallitusten vastauksissa ainoa laatuaan. Monet Ranskaa muutenkin tukeneet Itä-Euroopan ns. Pienen Ententen maat (Tšekkoslovakia, Bulgaria, Romania, Jugoslavia ja Liettua) kannattivat eri painotuksin pysyviä elimiä tarkemmin erittelemättä. Procopén kaaviossa asian pidempää tutkimusta olivat ehdottaneet myös Pohjoismaat, Espanja, Kreikka ja Luxemburg. Näiden pääpaino oli kuitenkin Kansainliiton toiminnan turvaamisessa. Kohtalokasta oli suurten maiden kylmä vas-

taanotto. Britannia ja Saksa edellyttivät taloudellisten kysymysten ensisijaisuutta. Mussolinin Italian periaatteellinenkin suhtautuminen oli kielteistä.⁴⁵ Schaumanin ennustus kohteliaista vastauksista osoittautui todeksi, eikä niiden pohjalta voinut syntyä rakentavaa yhteistyötä.

Vastauksia puitiin 11.9.1930 Kansainliiton kokouksen yhteydessä, jossa perustettiin ”Euroopan liiton tutkimuskomissio”. Sen valmistelevalle kokoukselle pidettiin 23.9.1930 ja 19.1.1931 Pariisissa avattiin komission virallinen työ. Sinnekin valmistauduttaessa Procopé pyysi lähettiläiltä omia ehdotuksia ja asemamaan aikomuksia kokouksen suhteen. Vastauksia tulikin useimmista paikoista, mutta harvaa poikkeusta lukuun ottamatta ehdotuksia ei tehty ja lähettiläiden tietojen mukaan maat lähtivät Pariisiin ’sammutuvin lyhdyin’.⁴⁶

Hugo Valvanne laati seitsensivuisen ehdotuksen Suomen kannanotoksi.⁴⁷ Hyväksytyt ohjeet olivat huomattavasti lyhyemmät.

36. Coudenhove-Kalergi (1930) 29.

37. Rauatmaa (1992) 55.

38. UM 15 VII 35b. Ulkoasianministeri Procopén alustuspuhe Suomen paneurooppalaisen liiton perustavassa kokouksessa toukokuun 2 p:nä 1930.

39. UM 15 VII 35b. Euroopan valtioiden Federatsionia koskeva Briandin alote. Kirjeenvaihtoa I.

40. KA Procopén arkisto. Kansio 62. Pan-Europa-Yhdistys. Muistiinpanoja.

41. Ziegerhofer (1998). Tietoon pitää suhtautua erityisellä varauksella, sillä Procopén titteliksi on mainittu pääministeri.

42. UM 15 VII 35b. Euroopan valtioiden federatsionia koskeva Briandin alote. Kirjeenvaihtoa II. Suomen Parisissa ja Brysselissä olevan lähettilään raportti n:o 99 16.7.1930.

43. UM 15 VII 35b. Euroopan valtioiden federatsionia koskeva Briandin alote. Kirjeenvaihtoa II. H.Holman kirje Brysselistä ulkoasianministeriöön 18.7.1930.

44. Ilkka Seppinen (1972) *Lehdistö ja ulkopoliittikka 1928–1932*, Helsingin yliopiston poliittisen historian julkaisuja 1/1972, 40–42. Hallituksen vastaus ilmestyi myös Helsingin Sanomissa 17.7.1930.

45. KA Procopén arkisto. Kansio 62. Muistiinpanoja; Valtioiden vastausten tiivistelmät ovat teoksessa John W. Wheeler-Bennett (toim.) (1965) *Documents on International Affairs 1930*, New York reprint 1965 Oxford University Press, 74–79. Sen alkuperäislähde: League Document A 46, 1930, vii, 17–66.

46. UM 15 VII 35d: Commission d'étude pour l'union européenne I.

47. KA Procopén arkisto. Kansio 62. Asiakirja 1930 Commission d'Etude pour l'union européenne. Ehdotus.

Niissä ehdotettiin suopeaa suhtautumista lähentymiseen, kunhan se tapahtuu Kansainliiton piirissä ja vältetään tässä vaiheessa kiinteitä sopimuksia, etenkin talouden alalla. Toiseksi oli toimittava komissionin saamiseksi pysyväksi ja kokoontumaan säännöllisesti, koska se oli ainoa eurooppalainen elin. Esille tulevia valiokuntia voi kannattaa, jolloin jäseniksi oli kannatettava muitakin kuin suurvaltain edustajia. Ulkopuolisten osanottoon tai läsnäoloon oli suhtauduttava myönteisesti.⁴⁸ Procopélle lähetettiin kongressin päätökset ja julkilausuma, jossa lyhyesti todetaan Kansainliiton koneiston toimivan. Komiteoita perustettiin entisten rinnalle ja uskoa tulevaisuuteen valettiin puheissa.⁴⁹

Myöhemmin keväällä lähettiläs Holma osallistui Suomen edustajana Eurooppa-komissionin järjestelykomitean kokoukseen. Ohjeissaan hänelle Procopé oli harvinaisen niukkasenainen. Uusi hallitus ei ollut vielä ottanut kantaa, joten yleisenä toimintaohjeena oli käytettävä hallituksen vastausta. Sen puitteissa oli toimittava komissionin vakiinnuttamiseksi eli saada vahvistus ohjesäännölle. Muutoin oli ”noudatettava sangen suurta pidättyväisyyttä”.⁵⁰ Pian kirjeen lähettämisen jälkeen Procopén posti ulkoministerinä päättyi.

Komissionin kolmas kokous syyskuussa 1931 ei Suomen edustaja Rudolf Holstin mukaan vastannut odotuksia, sillä sitä alustaneen ns. koordinaatiokokouksen toiminta oli suurelta osin puutteellista sairaustapausten takia. Tästä huolimatta sen suosituksukset tulivat komissionin päätöksiksi. Vähäiset kouriintuntuvat tulokset eivät kuitenkaan mitätöineet kokouksen perustavaa työtä.⁵¹

Tässä vaiheessa Ranskakin oli sanoutunut irti hankkeesta, kun Briand oli hävinnyt presidentinvaalit. Niinpä aloitteen ajaminen siirtyi Kansainliitolle, jonka vihamielisyys kilpailevan liiton syntymistä kohtaan oli lähettiläs Holman mukaan tunnettua ja huomattavaa. Kuvaavaa on myös se, että vuoden 1931 loppuun mennessä Sveitsin ja Kansainliiton lähettiläs Holsti raportoi vain kahdesti Euroopan liiton asiasta: edellä mainittu raportti kolmannesta kokouksesta

ja Sveitsin suhtautuminen komissioon tammikuussa 1931.⁵²

Puheenjohtaja Briand kuoli 7.3.1932 viidennen kokouksen jälkeen eikä seuraajaksi valittu Eduard Herriot jatkanut kivuliaasti etenevää työtä yhtä kongressia lukuun ottamatta, vaikka oli yhtenä ensimmäisistä valtiopäämiehistä pääministerinä ollessaan 1925 kannattanut Euroopan liittoa. Lama-kausi toi kansalliset puolueet ja näkökulmat hallitseviksi kaikkialla Euroopassa. Yhteistyön sijaan ajaututtiin protektionismiin.⁵³ Komissionin kokouksia pidettiin yhteensä seitsemän, mukaan lukien syksyn 1930 epävirallinen kokoontuminen. Herriotin johdolla kokoonnuttiin vielä 1932, mutta seuraava saatiin odottaa viisi vuotta. Osanotto oli silloin harventunut puoleen. Ulkoministeriön arkiston kansiot 15 VII 35 d-f sisältävät sekä näiden kokousten että erityiskomiteoiden asiakirjoja (julkaistuja raportteja, alustuksia) ja valmisteluja koskevia papereja. Merkinnöistä päätellen asia ei ole paljoa kiinnostanut.⁵⁴

1930-luvun alussa monet tapahtumat loitonnuttivat Suomea Kansainliitosta. Ensinnäkin Suomen aloite finanssiavun tarjoamisesta hyökkäyksen kohteelle viivytettiin alkavaksi vasta aseistariisumisen aikana. Toiseksi aseistariisumiskonferenssi 1932–33, jota oli valmisteltu vuosikaudet, epäonnistui täysin. Lisäksi Japanin hyökkäys Manturiaan syksyllä 1931 osoitti sen olevan voimaton suurvaltoja vastaan. Japani erosi Kansainliitosta maaliskuussa 1933 ja Hitlerin Saksa lokakuussa. Ulkoministerin paikan siirtyminen Procopéelta Moskovan lähettiläs A. S. Yrjö-Koskiselle kertoi paljon muutoksesta.⁵⁵ Varmasti myös Euroopan yhdenytymisen jumiutumisen kieli kykenemättömyydestä muutoksiin ja toimintaan. Yhdessä ulkopolitiikan siirtyessä Kansainliitosta Pohjoismaihin väheni myös kiinnostus Euroopan Yhdysvaltoihin ja ylipäänsä maanosan asioihin.

Paneuroopan osalta hallitus lähetti vielä Wienin kongressiin 1935 tarkkailijaksi lähetystöneuvos Johannes Abraham Nyysösen. Kongressiin oli harkittu korkeamman tason edustusta eli Itävallan lähettilästä, mutta sekä lähettiläs Onni Talas itse että ministe-

riö pitivät samaan aikaan käytäviä kauppaneuvotteluja Turkin, Bulgarian ja Jugoslavian kanssa tärkeämpiä.⁵⁶ Ulkoministeri Antti Hackzell kävi lyhyen kirjeenvaihdon Coudenhove-Kalergin kanssa vuodenvaihteessa 1935–36, mutta kummassakaan ei mainita Paneurooppaa.⁵⁷ Syksyllä 1936 paikallinen varakonsuli Matti Pyykkö osallistui Wienissä Paneuroopan Maatalouskonferenssiin.⁵⁸

Vuoden 1937 tammikuussa Coudenhove-Kalergi pyysi Ensio Hiitoselta listaa suomalaisista, jotka voisivat kiinnostua paneurooppalaisuudesta. Hiitonen antoi runsaat 30 nimeä, muttei voinut taata osuneensa oikeisiin henkilöihin. Lisäys oli tarpeen, sillä joukossa oli mm. Lauri Puntila, Urho Kekkonen ja vastakkaisen kantansa selvästi osoittanut Yrjö Ruutu. Sen sijaan joukossa olivat myös Kaila, Procopé ja Urho Toivola.⁵⁹ Hiitonen näyttää unohtaneen koko yhdistyksen olemassaolon. Viikkoa myöhemmin 6.2. Rudolf Holsti kirjoitti Coudenhove-Kalergille ilmoittaen paneurooppalaisen yhdistyksen lopettaneen toimintansa.⁶⁰

Tämän päivän Eurooppa-keskustelussa valitetaan päätöksentekijöiden ja tavallisten ihmisten välisestä kuilusta. Paneurooppalaisuus kärsi samanlaisesta ongelmasta. Taustalla vaikuttanut kansalaiskeskustelu ohjattiin ylimielisesti toisille urille liian idealistisena todellisia asioita sotkemasta. Kun ajatusta alettiin Briandin aloitteella toteuttaa, alkuperäinen idea oli vesitetty Ranskan kansallisia etuja vastaavaksi. Tämä sopi myös Suomen ulkopoliittikkaan, joka pyrki Kan-

sainliiton avulla vahvistamaan itärajan turvallisuutta. Niin kauan kuin Kansainliitto oli ulkopoliittikan tärkein suunta, Suomi tuki myös Euroopan Yhdysvaltoja. Niinpä sen merkitys oli riippuvainen Kansainliiton merkityksestä. ■

48. KA Procopén arkisto. Kansio 62. Asiakirja 1930 Commission d'Etude pour l'union européenne. 7.1.–31 asiakirja.

49. KA Procopén arkisto. Kansio 62. Pan-Euroopa-Yhdistys. Asiakirja.

50. KA Procopén arkisto. Kansio 62. Pan-Euroopa-Yhdistys. Hj. J. Pr. – H.Holma 16.3.–31. (Kirje).

51. UM 15 VII 35d: Commission d'etude pour l'union européenne II. Ministeri Holstin raportti n:o 20 8.9. 1931: Europa-komissionin kokous syyskuun 3.–5. p:nä 1931.

52. UM 15 VII 35d: Commission d'etude pour l'union européenne IV. Lähettäjä Harri Holman raportti n:o 148 5.10.1931: Kansainliitto ja Eurooppa-komissioni; edellinen viite ja UM 5 c. Raportit Bern 2/1931. Pietikäinen (1993) on käyttänyt lähteinään Holstin arkistoa.

53. Pietikäinen (1993) 67; Tuomainen (1994) 267; Mikkelinen (1994) 117.

54. Erityisesti UM 15 VII 35d: Commission d'etude pour l'union européenne V: Commission of Enquiry for European Union. Seventh session. Provisional Minutes. Ilmeisesti kokous pidettiin Pariisissa samaan aikaan järjestettävän maailmannäyttelyn takia.

55. Kallentautio (1985) 130–143.

56. UM 15 VII 35a: Paneuroopa-konferenssit 1925–1935.

57. KA Hackzellin arkisto. Saapuneet kirjeet kansio 2 ja Kirjekonseptit kansio 6. UM Yrjö-Koskisen arkistosta ei löydy mitään edes viittaavaa.

58. UM 43 A Itävalta. Paneuroopan maatalouskonferenssi Wienissä 9.–13. Syyskuuta 1936. Vrt. Pietikäinen (1993) 85.

59. UM 15 VII 35a: Kirjeenvaihtoa. E.Hiitosen kirje Coudenhove-Kalergille 28.1.1937.

60. Pietikäinen (1993) 85.